

'MAGREBITÁK', ÚZOK – 'KUNOK', BERENDEK ÉS BESENYŐK

Egy XII. századi keleti betelepülés nyomában

A magyarországi „magrebiták” rejtélye

Mint azt a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpontja szervezésében 2015. június 3-án megrendezett legutóbbi Jász-konferencia előadásai is jelezték, a Kárpátok keleti oldaláról érkező betelepülők története – talán a XIII. század derekán érkező kumán-kipcsak 'kunok' kivételével – mind érkezésük időpontja, mind letelepedésük pontos helye szempontjából igencsak homályos.¹

Tapasztalhatjuk, hogy nincs ez másként a szerémségi „magrebiták” esetében sem. A granadai születésű muszlim utazó, Abu-Hamid al-Garnáti szerint ugyanis a XII. század közepi Magyarországon „ezerszámmra élnek magrebi származásúak, és szintén megszámlálhatatlanul sokan vannak a hvárezmieknél. A hvárezmi származásúak a királyt szolgálják, keresztényeknek tettetik magukat, s titokban tartják, hogy muszlimok. A magrebi származásúak ezzel szemben csak háborúban szolgálják a keresztényeket, és nyíltan vallják az iszlámot”.² Ezt a rejtélyes 'magrebita' – azaz a muszlim világ nyugati feléről, Észak-Afrikáról elnevezett – népességet a magyar középkorászok legjava próbálta azonosítani. Ki kabaroknak, ki besenyőknek, ki alánoknak, ki észak-afrikai arab zsoldosoknak, ki úzoknak vélte őket, a szegedi sztyeppe-kutatók új generációjához tartozó Katona-Kiss Attila pedig úgy véli, maguk a bizánciak telepítették őket a Szerémségbe, mielőtt az még magyar kézre került volna.³

Némelyik hipotézis figyelembe vette a népesség észak-afrikai jelenlétének problémáját – némelyik nem. Mi úgy véljük, hogy valószínűleg Kristó Gyula, illetve tőle függetlenül újabban Katona-Kiss Attila járhatott jó nyomon, amikor ezt a népességet Közép-Ázsia felől bevándorló török nyelvű pogány, illetve már iszlamizálódott úzokkal/oguzokkal kapcsolták őket össze. A két kutató ugyan nem látott összefüggést e népek és Észak-Afrika között, azonban egy másik kutató, Igaz Levente nemrégiben rámutatott, hogy a XII. századra a muszlim forrásokban agzaz vagy guzz néven emlegetett, oguz-török zsoldosok Észak-Afrikába, sőt a mórok uralta Hispániába is eljutottak, ahol a XIII. század elejéig kulcsfontosságú szerep jutott ezeknek a kiváló íjász lovasoknak a keresztény államok el-

¹ „Az utolsó keleti honfoglalók” – A jászok beköltözése a Kárpát-medencébe. <http://www.arpad.btk.mta.hu/14-sample-data-articles/195-az-utolso-keleti-honfoglalok-a-jaszok-bekoltozese-a-karpat-medencebe> (A leltöltés időpontja: 2015. december 16.), lásd például *Zsoldos Attila*, „Kérdések a jászok magyarországi történetének korai szakaszához” című előadását.

² *Bolsakov – Mongajti* 1985. 56. o.

³ *Nagy* 1912.; *Gyóni* 1938.; *Hrbek* 1955. 219–223. o.; *Györffy* 1959. 50–58. o.; *Czeplédy* 1970. 259. o.; *Kristó* 2003. 47–50. o. A kérdéssről alapos kutatástörténeti áttekintés ad és saját megoldást is felvázol: *Katona-Kiss* 2010., a legújabb összefoglalás: *Mátyás* 2014.

leni harcokban.⁴ Ha a szerémségi határispánságban netán épp ilyen muszlim úz/oguz népesség élt volna, akkor a XI. század végén már hasonló szerepet tölthettek be, mint a Fertő vidéki besenyők az ország nyugati kapujánál, ahol szintén volt egy megyerendszeren kívüli határispánság.⁵ Az úzok jelenléte magyarázatot is adhatna a Hispániából érkező utazó furcsán hangzó népelnevezésére is, hiszen ő még a saját szülőföldjéről ismerhette őket így.

Ha mindez egyelőre nem is több feltételezésnél, két dolog azonban bizonyosnak tűnik: a XII. század közepi bizánci háborúk idején már biztosan éltek valamiféle muszlim vallású, a bizánciak ellen katonáskodó népek a Szerémségben,⁶ s Abu-Hamid al-Garnáti révén a magyar király, II. Géza már újabb muszlim vallású török íjászokat toboroztatott seregébe a Volga vidékéről.⁷

A kijevi Rusz berendjei és II. István magyar király 'kunjai'

Abu-Hámid al-Garnáti szövegéből kiderül, hogy Gúrjúmán városa – azaz valószínűleg Kijev – környékén szintén „több ezer magrebi származású muszlim él, de törökül beszélnek, s török módra élnek, nyilaznak.”⁸ Ezért is figyelemre méltó, hogy a szegedi sztyeppekutatók új generációjához tartozó másik kiváló szakember, Kovács Szilvia a közelmúltban könyv formában is megjelent PhD disszertációjában megemlített egy fontos összefüggést Kijev térségével.

A Kijevi évkönyv közlése szerint Vlagyimir Monomah „az 1121 évben... kiüldözte a berendcsiket (Берендици) a Ruszból, a torkok és a besenyők pedig maguktól [azaz saját elhatározásukból] menekültek el.”⁹ Mivel a következő évben érte egy újabb – a bizánci történetírók által általában „szkítáknak” nevezett – sztyeppei nép támadása a birodalmat, több kutató is elképzelhetőnek tartja, hogy ennek az invázióknak a kiváltó oka Vlagyimir Monomah előző évi lépése volt.¹⁰

A magyar történelmi irodalomban régóta e balkáni invázió kudarcához szokás kapcsolni azoknak a 'kunok'-nak a betelepülését, akik II. István országlása alatt érkeztek a Magyar Királyságba. A magyar krónikák tudtul adják, hogy a király szerfelett kedvelte a 'kunokat' és Tatár nevű vezérüket, aki „a császár vérfürdője előtt néhány társával a királyhoz menekült, a király társaságában töltötte idejét”,¹¹ Régóta bizonyosnak tűnik, hogy a vérfürdő, amelyből Tatár társaival együtt megmenekült, az 1122. évi berrhoói csatát jelenthette. A győzelem emlékére pedig Bizáncban úgynevezett besenyő ünnepet ültek, így – Pauler

⁴ *Igaz* 2005.; *Igaz* 2012.

⁵ *Zsoldos* 2000. Az első kereszties hadjárat idején Acheni Albert *Jeruzsálemi történet* című munkája szerint a magyar Szerémség határán fekvő Zimony várának magyar parancsnokát Guz ispánnak hívták, ami nem biztos, hogy az illető személyneve volt, hanem talán egy a jól ismert székely ispánéhoz hasonló tisztség elnevezése. A magyar fordításban a nevet Gézának „magyarította” Veszprémy László, de a hozzáfűzött jegyzetben felveti, hogy „az oguz tükök nevével is kapcsolatba hozható.” *Makk – Thoroczkay* 2006. 298. o. és 1301. j.

⁶ *Katona-Kiss* 2010.

⁷ „...összegyűjt nekünk olyan muszlimokat és törököket, akik szegények és gyengék ugyan, de kitűnőek a nyilazásban...” *Bolsakov – Mongajti* 1985. 65. o.

⁸ *Bolsakov-Mongajti* 1985. 54. o.

⁹ ПСРЛ II. 286. o.; *Kovács* 2014. 189. o. (Az adatokra Kovács Szilvia hívta fel a figyelmet, amit ezúton is hálásan köszönök neki.)

¹⁰ *Spinei* 2003. 151. o.

¹¹ *Képes Krónika* 1986. 197. o.

Gyula óta – a hazai kutatásnak az is természetesnek tűnt, hogy a krónika ’kunjai’ alatt is besenyőket kell értenünk, akikről azt feltételezték, hogy ez volt az utolsó nagy össznépi megmozdulásuk, a csatát követően tehát az ő maradékaik menekültek Magyarországra.¹²

Az elmúlt évtizedekben Makk Ferenc fogalmazott meg történeti analógiák alapján egy óvatost, de nagyon is indokolt különvéleményt arról, hogy lehet-e egyáltalán homogén etnikai csoportnak tekinteni az ekkor érkezőket, illetve Veszprémy László vetette fel, hogy amennyiben a forrásban valamiféle uralkodói testőrségről lehet szó, melynek tagjai a középkorban gyakran valóban idegen etnikumúak voltak, így szerinte már ekkor akár a ’valódi’ kunok magyarországi jelenlétével is számolhatunk.¹³ Ha feltételezzük, hogy a balkáni invázió túlélői között a Ruszból kiűzött berendek is ott lehettek, csökkenhet ez a bizonytalanság.

Az orosz évkönyvek ugyanis arról is tudósítottak, hogy II. Béla megbízásából 1138/39-ben 30 ezer berend támogatta Jaropolk Vlagyimirovics kijevi nagyfejedelemet (1132–1139) csernyigovi ellenfelével szemben.¹⁴ A híradás szervesen illeszkedhet a XII. század ’30–40-es éveiben a sztyepei népek harcosainak váratlan közép-európai jelenlétére utaló szórványos információk sorába: az 1132-ben III. Lothar német király számára kiállított cseh kontingensben feltűnnek ’Falwen’-ek is, akiket – Konrad Schünemann feltevése szerint – a magyar király bocsátott volna cseh rokona rendelkezésére. II. Ulászlót Poznan 1146. évi ostrománál állítólag ’saracénok’ –feltehetően muszlimok – segítették, akiket a lengyel kutatás vagy pogány poroszokkal, vagy kunokkal vélte azonosíthatónak.¹⁵

II. Bélának erről a katonai segélyakciójáról az újabb hazai szakirodalom is megemlékezik, de a berendek már nem tér ki.¹⁶ Felfigyelt azonban az információra Szevtlana Alekszandrovna Pletnyova, aki szerint ezek a berendek azonosak lehettek azokkal, akiket 1121-ben elűztek a Rusz déli határáról, s akik szerint ezután egy ideig az Al-Duna vidékén nomadizáltak. Jaropolk azonban – mivel a belharcokban szüksége volt a segítségükre – ismét visszaadta nekik korábbi területeiket a Rosz-folyó mentén.¹⁷ Csakhogy úgy tűnik, mégsem költözött vissza minden berend a régi szállásaira.

Katona-Kiss Attila az oguz népek jelenlétét vizsgálva a középkori Magyarországon, részletesen kitért a berendek magyarországi jelenlétére utaló helynévanyagra. Ha a kabar törzsnévként meggyanúsított Berény, Berencs helyneveket ki is vesszük a vizsgálódások köréből – mint ezt, a vélhető közös etimon ellenére, óvatosságból Katona Kiss Attila tette –, akkor is számos település viselheti és viselhette e nép nevét több térségben is a Kárpát-medencében.¹⁸

Szép lassan tehát már egy olyan újabb konkrét és igen nagyszabású XII. századi keleti bevándorlás képe bontakozik ki előttünk a forrásokból, amelyekről eddig nem volt tudomásunk, de amihez hasonló történetek – például a jászok esetében is – lassacskán a hazai tudomány látóterébe kerülnek. Ugyan Makk Ferenc ennek az eseménynek a jelentőségét

¹² *Pauler* 1888. 507. o. és 1. j.; *Györffy* 1990. 119., 213–214. o.; *Kordé* 1990. 9. o.; *Hatházi* 1990. 32. o., 83. j.

¹³ *Makk* 1974. 254. o.; *Veszprémy* 2015. 149. o.

¹⁴ ИСРП II. 301. o.

¹⁵ *Schünemann* 1924. 105. o.; *Veszprémy* 2015. 146. o. és 1. j., 150. o.

¹⁶ *Makk* 1996. 179. o.; *Font* 1996. 57–59. o.

¹⁷ *Pletnyova* 1990. 79. o.

¹⁸ A helynevek listája: *Katona-Kiss* 2014. 209–210. o. Nem is beszélve azokról a mindeddig ismeretlen törökös helynevekről, amelyek esetleg még gyanúba keverhetők, mint pl. Szatymaz. Vö.: *Golden* 1996. 102. o.

– mind kül-, mind belpolitikai szempontból – már évtizedekkel ezelőtt a XIII. századi kun beköltözéséhez hasonló jelentőségűnek feltételezte, e 'kun' csoport későbbi magyarországi jelenlétének feltérképezésére – megfelelő fogódzók híján – nem sok kísérlet történt.¹⁹

Hiszen szinte biztosra vehető volt, hogy ezek a „kunok” nem voltak azonosak a XIII. század derekán érkező kumán-kipcsek „kunokkal”, másfelől látszólag a történészek által vélelmezett kései besenyő betelepülésről sem rendelkezünk megbízható adatokkal. Ennek azonban az is lehet az oka, hogy a hazai középkoros régészet valamilyen okból a történeti forrásokból kiolvasható események nyomait sem fedezi fel. Például az ártánd-zomlinpusztai sírlelet²⁰ korai²¹ vagy kései²² datálásának indoklása is mutatja: a korszakkal foglalkozó régészeink történetileg egyszerűen nem tartottak elképzelhetőnek a XII. századi Magyarországon ilyen sztyepei pogány rítusú temetkezést.²³ A leletegyüttesről alkotott véleményeket újabban igen részletesen áttekintő Katona-Kiss Attila úgy véli, hogy „hazánk területen is a X. század után csak a kunok beköltözésével jelennek meg ilyen, pogány temetkezési szertartást mutató együttesek.”²⁴ Bár másutt Katona-Kiss is megemlíti, hogy az érdektelenségnek „elsősorban az az oka, hogy a hazai mediaevisztikában bár jelen van a magyar-úz kapcsolatok lehetősége, de annak következményei – például a besenyőkhöz és a kunokhoz hasonlóan töredékeik beköltözése a Kárpát-medencébe és a hozzájuk köthető helynevek – már alig.”²⁵

A fentiekből kitűnik, hogy a hazai kutatás nem csak pogány úzokkal, hanem a pogány besenyőkkel sem számolt túl komolyan a XII. századi keleti betelepülők soraiban. Pedig Hatházi Gábor 1996-ban megjelent igen gondolatgazdag tanulmánya már élesen exponálta a sárvízi besenyők problémáját, akiknek szórványos leletanyaga az Árpád-korban magyarok által már sűrűn lakott területen bukkant fel, s amit a szerző épp a XI. század végi, XII. századi kelet-európai sztyepei anyaggal tudott párhuzamba állítani. A korai X. századra datált betelepülést/letelepítést valló nézetekkel szemben szerinte „a Sárvíz-völgyi besenyőség megtelepedése legkorábban az 1050-es évek végén következhetett be. Éppen erre az időszakra esett (1055–1059) a dél oroszországi törzsszövetség összeomlása, de teljes felőrlődésükig (1120 tája) az őket ért csapások mindegyike kiváltó oka lehetett egy töredék nyugati irányú kirajzásának.” A betelepülők homogenitása szempontjából pedig azt is felvetette, hogy „egy kevert besenyő–úz töredék Sárvíz-menti megtelepedés szempontjából... érdekes adat: a Tolna megyei Kajdacs, Partasdorog, Hodos, Varsád, Középfalu és Kaptáros besenyő településektől övezve található Uzd falu (ma Sárszentlőrinc-Uzd), melyet több középkori oklevél is említ.”²⁶

¹⁹ Makk 1974. 257–259. o.

²⁰ A lelőhely közelében egy valószínűleg a tatárjárás idején elpusztult falu állt, amely 1319-es említések az Uzfalva nevet is viselte. Mesterházy 1976. 78. o.

²¹ Pálóczi Horváth 2014. 68–69. o.

²² Mesterházy 1976.; Pálóczi Horváth 1982. 91. o., 16. jegyzet; Katona-Kiss 2014. 21. o.

²³ Ami nem feltétlenül zárja ki, hogy az elhunyt a kortársak szemében életében például ne számított volna muszlimnak – hiszen a muszlim vallás igencsak sajátos vonásokat öltött a kelet-európai török népek körében. Szabolcs 2014.

²⁴ Mesterházy 2007. o. Vö.: Makk 1974. 258. o. és B. Szabó 2010. 109. o., 16. j.; Katona-Kiss 2014. 10. o. A zomlini leletegyüttes úz meghatározását Hatházi Gábor pedig téves helynévi következtetésen alapulónak tartotta. Hatházi 1996. 230. o.

²⁵ Katona-Kiss 2014. 18. o.

²⁶ Hatházi 1996. 224–230. o.; Pálóczi Horváth András az 1980-as évek végén régészeti és sztyepei történeti adatokra alapozva már a XI. század végi besenyő letelepedés mellett foglalt állást: Pálóczi Horváth 1989. 31. o.

Hatházi elgondolásai megerősítésre találtak Petkes Zsolt újabb temetővizsgálatai kapcsán. Ő több temető régészeti anyagának vizsgálata nyomán – például a Sárbogárd-templomdűlő temetőjében talált csont tegez függesztőfűl alapján, melynek párhuzamai a legnagyobb számban a XII–XIII. század folyamán egyaránt megtalálhatóak a „fekete süvegesek”, a kunok és a Rusz régészeti anyagában is – szintén a XI. század végére, XII. század első negyedére datálta, s besenyőnek minősítette az általa vizsgált temetők anyagát.²⁷ A régészeti irodalom nem tartja külön kiemelendő ténynek, hogy a térségbeli temetkezések esetében több alkalommal II. István dénárjai kerültek elő – de felbukkant köztük apjáié, Kálmán királyé is –, ami időben szintén az általunk vizsgált eseménysorhoz kapcsolhatja a vizsgált régészeti anyagot.²⁸

Mindennek fényében érdemes lenne megfontolni a lehetőséget, hogy a II. István király és a hozzá közel álló, szeretett „kunok” talán nem csak „lelkileg”, hanem fizikailag is közel tartózkodtak egymáshoz – amire a II. István uralkodása alatt kialakult zűrzavaros belpolitikai helyzet, majd a trónutódlás zavaros körülményei alighanem elég súlyos okot szolgáltatottak.

Egyúttal érdemes lenne tovább gondolni a királyi rezidenciák és XII–XIV. századi keleti telepések fizikai közelségének ismétlődő voltát is. A XIV. században feltűnő, valószínűleg nem túl nagyszámú jász népesség későbbi esete ezen túl arra is figyelmeztet, hogy „normális” körülmények között, az egyébként lakott országban nem feltétlenül lehetett könnyű nagy, összefüggő, de üres királyi földeket találni, ahová a keleti bevándorlókat letelepíthették volna. A magyarok által lakott területek közötti szórványos telepítés adhat egyfajta magyarázatot mind II. István, mind IV. Béla „kunjai” esetében – legalábbis a tatárjárás előtt – a vidéki magyar népességgel történő véres összeütközésekről való tudósításokra.²⁹ Veszprémy László felveti a lehetőséget, hogy az ilyen konfliktusok miatt, az 1240 körül érkező kunok betelepüléséből adódó problémák analógiája alapján „javíthaták” később a krónikában az eredeti népvetet a kunokéra. Azaz e magyarázat alapján is tömegesebb XII. századi beköltözésre lehetne következtetni.³⁰

Ugyanakkor Erdélyben ebben az időszakban lehettek még jelentős lakatlan területek, hiszen a törökös toponímiák (például a folyónevek), a vegyes úz és besenyő településnevek a tartomány délkeleti sarkában arra utalnak, hogy egy időre itt található magának új hazát e vegyes összetételű bevándorló csoport egy része.³¹ (Bizonyára nem véletlen az sem, hogy a magyar krónikás hagyomány szerint már a száműzött, trónjavesztett Salamon király állítólag szintén Erdélyt ajánlotta fel szövetségeseinek, Kutesk „kunjainak”).³²

²⁷ Petkes 2006., különösen 100. o.; Petkes 2008. 185. o.

²⁸ Petkes 2006. 103. o.; Petkes 2008. 172., 185. o.

²⁹ Tóth 2013. Vö.: Hatházi 1996. 226–228. o. A konfliktusokról: Képes Krónika 1986. 197. o.; Rogerius 1987. 140., 143–144. o. A Sárvíz vidéke épp ilyen lakott terület volt.

³⁰ Veszprémy 2015. 149. o.

³¹ Erdély délkeleti részének XII. századra tehető betelepüléséről: Benkő 2012. 61–66. o. A térség úz és besenyő „gyanús” helyneveiről: Katona-Kiss 2014. 203–207. o. A Fejér-megyei alap-tavaszi-majori temetőben talált tárgyak székelyföldi párhuzamairól: Petkes 2008. 184. o.

³² Képes Krónika 1986. 168. o.

Kik is voltak azok a berendek?

A kutatásnak van egy jelentős problémája: valójában nem tudható, hogy kik voltak és mikor érkeztek ezek a berendek Kelet-Európába – ahol a helynevek tanúságai szerint a Dnyepertől nyugatra sokféle fellelni nyomaikat.³³

Az biztosnak tűnik, hogy a később a Rusz forrásai által 'fekete süvegesnek' nevezett sztyepei határvédő segédnépi csoportosulás egyik legkorábban említett eleméről van szó: első ízben egy 1097-es eseménynél szerepelnek az orosz forrásokban, amikor Vaszilko trembovliai fejedelem oldalán harcoltak.³⁴ Az is bizonyos, hogy a XII. században a forrásokban említett vezetők törökös neveket viseltek,³⁵ továbbá azokban az esetekben, amikor az orosz krónikák a Rusz déli határain élő s azokat védő katonai segédnépekről részletesen írtak, módszeresen megkülönböztették őket a hasonló státuszú besenyőktől és úzoktól/torkoktól.³⁶

Nevüket Györffy még a kabarnak vélt Berény pseudo-törzsnévvél kapcsolta össze,³⁷ míg Rásonyi nyomán³⁸ Peter Golden a *Berendi/*Berindi/*Berendey elnevezést a török ber- 'adni' igéből származtatja, méghozzá: 'aki megadta magát' jelentésben.³⁹ Egy ilyen beszélő név igencsak illene egy olyan népességre, amely határfőri szolgálatot látott el, mint hódolt nép, a Kijevi Nagyfejedelemség sztyepei hátárain – ugyanakkor ez nyilvánvalóan külső elnevezésnek tűnik, amit nem a Rusz-beli szlávoktól, hanem csak egy másik török nyelvű nép jóvoltából kaphattak volna a berendek.

A régebben talán más néven emlegetett, így „láthatatlanná” váló, hódolt néprészek lehetőségét erősíti mindaz, amit az oguz fennhatóság alá került besenyőkről, illetve kun/kumán fennhatóság alá került oguz/tork és alán népességről tudunk.⁴⁰ Ezen példák alapján nagy bizonyossággal feltételezhetjük, hogy egy új nép érkezésekor egy adott terület lakói aligha ürítik ki hermetikusan régi földjeiket, és nem vándorolnak teljes egyöntetűséggel tovább valahová máshová, hanem egyes – igaz lehet, hogy csupán kisebb néprészek – nagy valószínűséggel betagozódnak az újonnan érkezett hódítók hatalmi piramisába. Mindennek fényében újabb kérdés vetődik fel: az úz/oguz/kumán vándorlás során érkeztek-e Kijev

³³ Rassovsky 1933. 11–12. o. A román kutató Victor Spinei azóta felhívta a figyelmet az ilyen típusú romániai helynevek esetében kései lejegyzésükre, illetve maguknak a településeknek a kései létrejöttére. Azt a kérdést azonban így is nehezen lehetne megkerülni, hogy a pusztá személynévadással keletkező helynevek esetében a középkori moldvai bojárokat miért is nevezték épp Berendnek. Vö.: Spinei 2009. 311–318. o.

³⁴ Kossányi 1924. 529. o., 2. j.

³⁵ Golden 1996. 102–103. o.; Rásonyi 2004. 281. o. A hazai nyelvtörténet közismerten nem tulajdonít meghatározó jelentőséget az elitréteg névadási szokásainak egy adott népesség beszélt nyelve szempontjából. Az Árpád-család személynevei esetében például – melyek részben török, részben magyar nyelvi eredetűek – a hazai nyelvtörténészek szerint a nevek nem vallanak még az Árpád-nemzetség nyelvi viszonyaira sem, nemhogy etnikai származására, hanem csupán a felső rétegben érvényesülő részleges török személynévi divathatásról tanúskodnak. Lásd: Benkő 1997. 169. o.

³⁶ Kossányi 1924. 529. o., 2. j.; Rassovsky 1933. 11–12. o.

³⁷ Györffy 1990. 89–90. o.

³⁸ Rásonyi 2004. 281. o. Vö.: Башкаков 1982. 42–43. o.

³⁹ Golden 1996. 101. o.

⁴⁰ Ibn Fadlan 2007. 42. o.; Katona-Kiss 2007. 555. o.; Kovács 2014. 64–66. o. A magyar etnogenezis kapcsán Takács Miklós gyűjtötte össze és rendszerezte az etnogenezis különféle szóba jöhető történeti modelljeit, s ezek között is egyöntetű a valamilyen mértékű, helyi, tehát idegen etnikai szubsztrátumot feltételező modell. Takács 2014. 137–139. o.

előterébe, mint a berendeket az oguz Bayundur törzsből eredeztető ukrán Pilipcsuk véli,⁴¹ vagy ezek a néphullámok esetleg már itt találták őket.

A berendek ugyanis lehetnek akármilyen régebben itt élő/élt népek töredékei is, sőt felmerülhet az a gondolat is, hogy a „valódi” kunok, azaz a kumán-kipcsakok érkezése előtti időkben nem kereshetjük-e esetleg a magyar krónikás hagyományban emlegetett sokféle ’kun’ mögött a – sem nem besenyő, sem nem úz/tork, sem nem kumán-kipcsak – berendek igencsak számos népét is.⁴²

Az ismertebb sztyepei népek töredékeivel történő mechanikus azonosítás azért sem tűnik kielégítőnek,⁴³ mert a kijevi Rusz déli határvidékén, a Rosz folyó völgyében élő kevert népesség biztonságát megerősített városok és kiterjedt határvédelmi erőd-, sánc-rendszerek is óvták, s erről a nagy kiterjedésű építmény-együttesről pedig aligha feltételezhetjük, hogy csupán az itt megletepedő pusztai nomád töredékek keze munkájának eredménye volt.⁴⁴

Györffy György a XIII. században betelepülő kumán-kipcsak ’kunok’ történetét kutatva bőségesen taglalta a kun névforma változásait: míg a hazai latinságban a XIII. századtól a kumánok saját neve, a Cumani átvette a korábbi Cuni megnevezés helyét, a magyar nyelvben az archaikusabb kun változat maradt fenn, s ragadt át (?) a XIII. századi betelepülőkre és azok utódaira. Györffy feltételezte, hogy a kora középkori magyarság számára a ’kun’ név „általában keleti nomád szomszédainkat jelölte” – tehát egyelőre ez az elnevezés sem segít a berend nép azonosításában.⁴⁵ Azaz egyelőre még ma sem írhatunk mást, mint amit Kossányi Béla 1924-ben: e népesség „eredeti etnikai hovatartozásához... nincsen semmi támaszpontunk... a berendek eredetkérdését eddigi forrásismereteink mellett eldönteni nem tudjuk.”⁴⁶

⁴¹ *Ligeti* 1986. 380. o. Újabb Pilipcsuk a nyugat-szibériai kimek törzsszövetség széthullásakor nyugatra vándorló néptöredéket lát bennük: *Пилипчук* 2014. Ez a törzs feltehetően csak a IX. században csatlakozhatott a kimekhez: *Кумеков* 1972. 44–47. o.

⁴² A XI–XII. században a kelet-európai sztyepei nyugati peremvidékén élő különböző népek beazonosítási nehézségihez: *Gyóni* 1942.; *Katona-Kiss* 2007.

⁴³ *Kossányi* 1924. 530. o., 1. j.

⁴⁴ *Font* 2000.

⁴⁵ *Györffy* 1990. 215–216. o. Mindez azonban nem feltétlenül következik az általa felvonultatott adatokból (*Györffy* 1990. 210–219. o.), amelyekből csupán annyit szűrhetünk le, hogy a Cuni név jellemzően valamilyen Magyarországtól keletre, a Kárpáton túl lakozó népességet jelölt – minden más életmód történeti vagy esetleg nyelvi minősítés pedig már csak az utókor ismereteiből fakad. (A ’kun’ név jelentésének további értelmezési lehetőségeit egy következő írásban kívánom majd felvázolni.)

⁴⁶ *Kossányi* 1924. 529–530. o.

BIBLIOGRÁFIA

- B. Szabó* 2010. *B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról.* Budapest, 2010.
- Башикаков* 1982. *Н. А. Башикаков: Микроэтнонимы узов (огузов) – черных клобуков – в русских летописях. Acta Orientalia Hungarica, 36. (1982) 1–3. sz. 39–46. o.*
- Benkő* 1997. *Benkő Loránd: A honfoglaló magyarság nyelvi viszonyai, és ami ebből következik. In: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk. Kovács László – Veszprémy László. Budapest, 1997. 163–176. o.*
- Benkő* 2012. *Benkő Elek: A középkori Székelyföld. I. k. Budapest, 2012.*
- Bolsakov – Mongajt* 1985. *Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában: 1131–1153. Közzétette O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Ford. Iványi Tamás. Budapest, 1985.*
- Czeplédy* 1970. *Czeplédy Károly: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. Nyelvtudományi Értekezések, 70. (1970) 254–259. o.*
- Font* 1996. *Font Márta: Magyarok a kijevi évkönyvekben. Szeged, 1996.*
- Font* 2000. *Font Márta: Déli határvédelem („zmijevy valy”) a Kijevi Ruszban. In: IPF Társadalomtudományi Tanszékének Közleményei 3. Szerk. Bebesi György, Szekszárd, 2000. 136–150. o.*
- Golden* 1996. *Peter B. Golden: The Černii Klobouci. In: Symbolae Turcologicae. Studies in Honour of Lars Johanson on his Sixtieth Birthday, 8 March 1996. Eds. Á. Berta – B. Brendemoen – C. Schönig. Stockholm, 1996. 97–107. o.*
- Gyóni* 1938. *Gyóni Mátyás: Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok. Magyar Nyelv, 34. (1938) 86–96., 159–168. o.*
- Gyóni* 1942. *Gyóni Mátyás: A paristrioni „állmalakulatok” etnikai jellege. Archaizáló népnév és etnikai valóság Anna Komnéne Alexiasában. Budapest, 1942.*
- Györffy* 1959. *Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. Budapest, 1959.*
- Györffy* 1990. *Györffy György: A magyarság keleti elemei. Budapest, 1990.*
- Hatházi* 1990. *Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. Besenyők. Hadtörténelmi Közlemények, 103. (1990) 2. sz. 22–60. o.*
- Hatházi* 1996. *Hatházi Gábor: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében. Savaria. Pars Archaeologica, 22. (1992–1995) 3. sz. 223–248. o.*
- Hrbek* 1955. *Ivan Hrbek: Ein arabischer Bericht über Ungarn. Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae, 5. (1955) 3. sz. 205–230. o.*
- Ibn Fadlan* 2007. *Ibn Fadlan: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Ford. Simon Róbert. Budapest, 2007.*
- Igaz* 2005. *Igaz Levente: Kultúrák határán – Kelet és Nyugat hadművészetének találkozása a rekonkviszta idején. Valóság, 48. (2005) 8. sz. 10–19. o.*
- Igaz* 2012. *Igaz Levente: A steppei eredetű harcmódor nem steppei környezetben történő használatának néhány kérdése. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. Szerk. Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György. Szeged, 2012. 453–472. o.*

- Katona-Kiss* 2007. *Katona-Kiss Attila*: Úzok a Képes Krónikában. A nyugati oguz (úz) törzsek és a Magyar királyság a XI. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 120. (2007) 2. sz. 549–576. o.
- Katona-Kiss* 2010. *Katona-Kiss Attila*: A 'sirmioni hunok'. Egy muszlim katonai kötelék a XII. századi magyar királyi erőkben. In: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. *Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György*. Szeged, 2010. 159–172. o.
- Katona-Kiss* 2014. *Katona-Kiss Attila*: Szempontok az Ártánd–zomlinpusztai leletgyűttes történeti háttérének értékeléséhez. In: A múltnak kútja. Fiatal középkoros régészek V. konferenciájának tanulmánykötete. Szerk. *Rácz Tibor Ákos*. Szentendre, 2014. 9–24. o.
- Képes Krónika 1986. Képes Krónika. Ford. *Bellus Ibolya*. A kísérő tanulmányokat *Dercsényi Dezső, Kristó Gyula, Csapodiné Gárdonyi Klára*, a jegyzeteket *Kristó Gyula* írta. Budapest, 1986.
- Kordé* 1990. *Kordé Zoltán*: Á magyarországi besenyők az Árpád-korban. *Acta Historica*, 90. (1990) 3–21. o.
- Kossányi* 1924. *Kossányi Béla*: Az úzok és kománok történetéhez a XI–XII. században. *Századok*, 58. (1924) 519–537. o.
- Kovács* 2014. *Kovács Szilvia*: A kunok története a mongol hódításig. Budapest, 2014.
- Kristó* 2003. *Kristó Gyula*: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Budapest, 2003.
- Кумеков* 1972. *Булат Е. Кумеков*: Государство кимаков IX–XI. вв. по арабским источникам. Алма-Ата, 1972.
- Ligeti* 1986. *Ligeti Lajos*: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest, 1986.
- Makk – Thoroczkay* 2006. Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk. *Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor*. Szeged, 2006.
- Makk* 1974. *Makk Ferenc*: Megjegyzések II. István történetéhez. In: Középkori kútfőink kritikus kérdései. Szerk. *Horváth János – Székely György*. Budapest, 1974.
- Makk* 1996. *Makk Ferenc*: Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996.
- Mátyás* 2014. *Mátyás Béla*: Az Árpád-kori magyarországi muszlimok eredete. *Fons*, 21. (2014) 3. sz. 315–329. o.
- Mesterházy* 1976. *Mesterházy Károly*: Az Ártánd–zomlinpusztai úz sírlelet. In: A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, 1976. 69–80. o.
- Mesterházy* 2007. *Mesterházy Károly*: Sírlelet Ártánd-Zomlin pusztáról. In: Tatárjárás, 1241–1242. Szerk. *Garam Éva – Ritoók Ágnes*. Kiállítási katalógus. Budapest, 2007. 35–36. o.
- Nagy* 1912. *Nagy Géza*: A honfoglalók Zemplénben. *Ethnographia*, 23. (1912) 213–222. o.
- Németh* 1991. *Németh Gyula*: A honfoglaló magarság kialakulása. Közézeteszi *Berta Árpád*. Budapest, 1991.
- Pálóczi Horváth* 1982. *Pálóczi Horváth András*: Régészeti adatok a kunok viseletéhez. *Archaeologiai Ertesítő*, 109. (1982) 1. sz. 89–107. o.
- Pálóczi Horváth* 1989. *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Budapest, 1989.
- Pálóczi Horváth* 2014. *Pálóczi Horváth András*: Keleti népek a középkori Magyarországon. Besenyők, úzok, kunok és jászok művelődéstörténeti emlékei. Budapest–Piliscsaba, 2014.

- Pauler* 1888. *Pauler Gyula*: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XIII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888) 501–526. o.
- Petkes* 2006. *Petkes Zsolt*: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd-Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. *Alba Regia*, 35. (2006) 93–124. o.
- Petkes* 2008. *Petkes Zsolt*: 12. századi temetőrészlet Alap-Tavaszmajorból. *Alba Regia*, 37. (2008) 141–208. o.
- Пилипчук* 2014. *Я. В. Пилипчук*: Берендеи и каепичи: кыпчаки или огузы. *Вестник Казинум Абая*, 43. (2014) 4. sz. 48–54. o.
- Pletnyova* 1990. *Szvetlana Alekszandrovna Pletnyova*: *Kipchaks*. Moscow, 1990.
- ПСРЛ I–II. Полное собрание русских летописей. Лаврентьевская летопись. I–II. к. Ленинград, 1926.
- Rásonyi* 2004. *Rásonyi László*: Hidak a Dunán. A régi török népek a Dunánál. (Második, javított kiadás.) Budapest, 2004.
- Rassovsky* 1933. *Rassovsky, D. A.*: Pečenegi, torki i berendii na Rusi i v Ugrii. Praha, 1933.
- Rogierius* 1987. *Rogierius* mester Sirmalmas éneke. In: A tatárjárás emlékezete. Vál., szerk. és a jegyzeteket írta *Katona Tamás*. A bevezető tanulmányt *Györfly György* írta. Budapest, 1987.
- Schünemann* 1924. *Konrad Schünemann*: Ungarische Hilfsvölker in der Litaratur des deutschen Mittelalters. *Ungarischer Jahrbücher*, 4. (1924) 99–115. o.
- Spinei* 2003. *Victor Spinei*: The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth century: Hungarians, Pechenegs and Uzes. Cluj-Napoca, 2003.
- Spinei* 2009. *Victor Spinei*: The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. Leiden-Boston, 2009.
- Szabolcs* 2014. *Szabolcs Krisztina*: A népi iszlám a steppén. Szemelvények Ötemis Hadzsi krónikájából. In: A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből. Szerk. *Biacsi Mónika* – *Ivanics Mária*. Szeged, 2014. 88–107. o.
- Takács* 2014. *Takács Miklós*: A honfoglalás kor és a településrégészet. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. *Sudár Balázs* – *Szentpéteri József* – *Petkes Zsolt* – *Lezsák Gabriella* – *Zsidai Suzsanna*. Budapest, 2014. 137–149. o.
- Tóth* 2013. *Tóth Péter*: Tanulmányok a magyarországi jászok és a Jászság középkori történetéről. Budapest, 2013.
- Veszprémy* 2015. *Veszprémy László*: „Vilissimi et pessimi.” Megjegyzések a katonai segédnépek XII–XIII. századi magyarországi történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 128. (2015) 146–161. o.
- Zsoldos* 2000. *Zsoldos Attila*: Confinium és marchia. Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről. *Századok*, 134. (2000) 99–116. o.

János B. Szabó

“MAGREBITES”, THE OGHUZ – “CUMANS”, BERENDS AND PECHENEGS.
TRACING AN EASTERN SETTLING IN THE TWELFTH CENTURY

Summary

The Hungarian history of the steppe peoples coming from the eastern side of the Carpathians is quite vague, both in terms of the date of their arrival and the exact location of their settling. It is therefore of great significance that according to the Kiev Annals Vladimir Monomakh “expelled the Berendich people from the Rus in 1121, and the Oghuz and Pecheneg people fled anyway.” Since the Byzantine Empire was attacked from the north by a steppe people the next year, some scholars believe that the starting point of this invasion was Vladimir Monomakh’s action. Hungarian historical literature has long connected the settling of the “Cuman” people who arrived in the Kingdom of Hungary during Stephen II’s reign, to the failure of this invasion of the Balkans, believing almost unanimously that these people were the Pechenegs. Recent results, however, show that just as the leaving peoples had mixed ethnicities, those settling in the Kingdom of Hungary had different origins, too. The placenames suggest that there might have been Berend people among them as well. In addition to the many smaller groups, we can assume a significant group of these settlers living along the river Sárviz near Székesfehérvár, and another larger group might have been living in eastern Transylvania. A third Oghuz group can be suspected in Syrmia, but these settlers could equally have arrived earlier.

János B. Szabó

‘MAGHREBITEN’, OGHUSEN – ‘KUMANEN’, BERENDEN UND PETSCHENEGEN.
AUF DEN SPUREN EINER BESIEDLUNG IM OSTEN IM 12. JAHRHUNDERT

Resümee

Die Geschichte der von der Ostseite der Karpaten ankommenden Steppenvölker in Ungarn ist sowohl aus Sicht des genauen Zeitpunktes als auch des genauen Ortes ihrer Sesshaft-Werdung ziemlich unklar. Gerade deshalb ist es sehr bedeutend, dass dem Kiewer Jahrbuch zufolge Wladimir Monomach „im Jahre 1121... die Berenden aus der Rus vertrieb und die Türken [also Oghusen] und die Petschenegen von sich aus flüchteten.“ Da im darauffolgenden Jahr das Byzantinische Reich aus dem Norden von einem Steppenvolk angegriffen wurde, vermuten gleich mehrere Forscher, dass der Auslöser für diese Invasion die Handlung von Wladimir Monomach war. In der ungarischen historischen Literatur bringt man seit langer Zeit die Ansiedlung derjenigen Kumanen, die während der Herrschaft Stephans II. ins Königreich Ungarn kamen und die von der Forschung bislang eindeutig für Petschenegen gehalten wurden, mit dem Scheitern der Invasion auf dem Balkan in Verbindung. Aufgrund der neueren Ergebnisse scheint es jedoch wahrscheinlich, dass die sich im Königreich Ungarn Ansetzelnden – genauso wie die wegziehende Bevölkerung von gemischter Zusammensetzung war – von unterschiedlicher Zusammensetzung waren. So könnten aufgrund der Ortsnamen auch Berenden unter ihnen gewesen sein. Neben zahlreichen Streusiedlungen können wir annehmen, dass sich ein bedeutender Block dieser Einwanderer in der Nähe von Székesfehérvár, entlang des Flusses Sárviz befand, der andere im östlichen Gebiet Siebenbürgens. Ein dritter Oghusen-Block zeichnet sich in Syrmien ab, der jedoch auch früheren Ursprungs sein könnte.

János B. Szabó

MAGHRÉBINS, OGHOUZES, COUMANS, BÉRENDIENS ET PETCHENÈGUES.
SUR LA TRACE DE L'ÉTABLISSEMENT DE PEUPLES ORIENTAUX AU 12^E SIÈCLE

Résumé

Nous avons peu d'éléments sur l'histoire en Hongrie des peuples de la steppe arrivés du côté oriental des Carpates, notamment sur leur date d'arrivée et le lieu précis de leur établissement. Pour cette raison, il est très important que les Annales de Kiev précisent que Vladimir Monomaque « chassa les Bérendiens de la Rus en 1121... et les Torques [soit les Oghouzes] et les Petchenègues s'enfuirent d'eux-mêmes. » Étant donné que l'Empire byzantin fut attaqué par un peuple de la steppe depuis le Nord l'année suivante, certains chercheurs supposent que cette invasion s'explique par l'action de Vladimir Monomaque. Depuis longtemps, la littérature historique hongroise a tendance à établir un lien entre l'échec de cette invasion balkanique et l'établissement des Coumans, considérés jusqu'à présent comme des Petchenègues par presque tous les chercheurs, qui sont arrivés au Royaume de Hongrie pendant le règne d'Étienne II. Toutefois, les nouveaux résultats permettent de supposer que les migrants arrivés au Royaume de Hongrie appartenaient à plusieurs peuples et le nom de certaines localités témoigne du fait qu'il devait y avoir aussi des Bérendiens entre eux. Outre les nombreuses enclaves ethniques, un bloc important de ces migrants s'est probablement installé près de la ville de Székesfehérvár, le long de la rivière Sárvíz. Un deuxième bloc a dû s'établir dans l'Est de la Transylvanie et un troisième bloc oghouze se dessine dans la Sirmie, mais il est possible que ce dernier soit arrivé dans le pays plus tôt.

Янош Б. Сабо

'МАГРИБИТЫ' (ВЕНГЕРСКИЕ АЛАНЫ, ТУРКИ-СЕЛЬДЖУКИ), УЗЫ – 'КУНЫ',
БЕРЕНДИЧИ И ПЕЧЕНЕГИ. ПО СЛЕДАМ XII. ВОСТОЧНОГО ЗАСЕЛЕНИЯ

Резюме

Венгерская история степных народов пришедших из восточной части Карпат как глядя на дату их прихода, так с точки зрения точного места их поселения весьма туманна. Поэтому уделяется большое значение тому, что по словам Киевской летописи, князь Владимир Мономах: «в 1121 году ... прогнал берендичей из Руси, а турки [т. е. узы] и печенеги сами сбежали». Поскольку в следующем году степные народы с севера напали на Византийскую Империю, многие исследователи утверждают вероятность того, что причиной этого вторжения является действие Владимира Мономаха. В венгерской исторической литературе уже давно обычно это неудачно закончившийся балканское вторжение присоединять с заселением тех «кунов», которые прибыли в Венгерское Королевство во время царствования Иштвана II, и которых в исследованиях воспринимают почти единодушно печенегами. Однако, эти новые результаты свидетельствуют о вероятности того, что как население миграции было смешанным, так и поселенцы в Венгерском Королевстве могли быть несколько смешанными – поэтому в соответствии с их географическими названиями могли быть среди них и берендичи. При этом наряду с многочисленными диаспорами можно предположить один из массивных блоков этих поселенцев вблизи города Секешфехервар, вдоль Шарвиз, другое же скопление на территории восточной Трансильвании. Третий узкий блок вырисовывается в Сремском округе, но он может быть сформировался более ранее.